

Czapska, Małgorzata

"Źródła do dziejów nauczania domowego dzieci polskich w XIX i początku XX wieku z bibliografią adnotowaną pamiętników i wyborem literatury pedagogicznej", pod red. Krzysztofa Jakubiaka, Grażyny Karłowskiej, Moniki Nawrot, Adama (...)

Rozprawy z Dziejów Oświaty 45, 312-314

2006

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Źródła do dziejów nauczania domowego dzieci polskich w XIX i początku XX wieku z bibliografią adnotowaną pamiętników i wyborem literatury pedagogicznej, pod red. Krzysztofa Jakubiaka, Grażyny Karłowskiej, Moniki Nawrot, Adama Winiarza, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2005, ss. 374.

Wydane w roku 2005 wydawnictwo źródłowe stanowi uzupełnienie tomu studiów *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, który ukazał się rok wcześniej pod redakcją Adama Winiarza i Krzysztofa Jakubiaka¹. Publikacja jest rezultatem badań nad rodziną polską podjętych w początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku przez Zakład Historii Myśli i Doktryn Pedagogicznych ówczesnej Akademii Pedagogicznej w Bydgoszczy (obecnie Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego).

Istotną częścią wychowania w rodzinie polskiej było nauczanie domowe. Jego zasięg początkowo ograniczony głównie do najbogatszych sfer społecznych: arystokracji i szlachty ziemiańskiej, w XIX wieku ulegał stopniowemu rozszerzeniu. Druga połowa tegoż stulecia przyniosła rozwój tej formuły nauczania na kręgi szlachty zagrodowej, bogatszego mieszczaństwa, a także chłopów. W konsekwencji, w końcu XIX wieku nauczaniem domowym na poziomie elementarnym w zakresie czytania, pisania, rachowania objęty był duży odsetek dzieci polskich ze wszystkich grup społecznych.

Zamieszczone w wydawnictwie teksty pod względem terytorialnym dotyczą edukacji domowej na obszarze Rzeczypospolitej w granicach sprzed 1772 r. jak również za granicą: w Berlinie, Moskwie, Paryżu, Petersburgu, Wiedniu, gdzie także zamieszkiwały polskie rodziny. We wprowadzeniu do zasadniczego tekstu pracy przedstawiono syntetycznie ustalenia na temat organizacji nauczania domowego, programów, podręczników, literatury pomocniczej, wreszcie samych nauczycieli domowych.

Publikacja obejmuje siedem rozdziałów – spis treści wyraźnie ten fakt rejestruje, natomiast we wstępie (s.13) autorzy błędnie podają, iż jest ich sześć. Charakteryzując ich wartość, dwukrotnie przypisują ten sam autor VI dwóm ostatnim rozdziałom.

Rozdział I dotyczy teoretycznych rozważań na temat nauczania domowego. Znalazły się tu m.in. fragmenty tekstów autorstwa Ewarysta Estkowskiego, Adolfa Dygasińskiego, Anieli Szczywny publikowane na łamach

prasy pedagogicznej lub w formie książkowej. W rozdziale II zamieszczono wybór publikacji dotyczących metodyki nauczania domowego. Posłużono się tu m.in. pracami Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, Anieli Szyc, Mieczysława Brzezińskiego. Rozdział III przybliża grupę nauczycieli domowych. Opublikowane tu teksty m.in. Elizy Orzeszkowej, Jana Jeleńskiego, Antoniego Celichowskiego, Cecylii Plater-Zyberkówny dotyczą oczekiwań jakie wobec nich cytowani autorzy formułowali, a więc cech osobowościowych, poziomu wykształcenia, umiejętności pedagogicznych. Materiały te traktują też o sytuacji materialnej nauczycieli domowych. Rozdział IV przytacza zaczerpnięte z literatury pięknej opisy nauczania domowego. Zamieszczono tu teksty dwójki pozytywistów: Elizy Orzeszkowej i Bolesława Prusa. Interesujące dla każdego badacza historii wychowania są zawarte w rozdziale V relacje na temat nauczania domowego zaczerpnięte z literatury wspomnieniowej. W rozdziale VI znalazła się bibliografia adnotowana pamiętników dotyczących nauczania domowego na ziemiach polskich od XVIII do XX w. W ostatnim, VII rozdziale podano wybór literatury pedagogicznej traktującej o nauczaniu domowym.

W komentarzach do poszczególnych rozdziałów publikacji jej autorzy przedstawili w sposób rzetelny i kompetentny interesujące wyniki swoich wieloletnich badań. W połączeniu z różnorodnością cytowanych w pracy źródeł powstała publikacja kompleksowo rozwijająca tematykę nauczania domowego.

Wydawnictwo źródłowe, które obejmuje tak długi okres bywa naturalną koleją rzeczy niedoskonałe. Występują w nim pewne mankamenty. Recenzowana książka nie wyczerpuje w całości tematu zasygnalizowanego w jej tytule. Też ze względu na zawartość treściową publikacji właściwszym byłby tytuł „Wybór źródeł...” sygnalizujący potencjalnemu czytelnikowi, iż ma do czynienia z częścią źródeł dotyczących szeroko rozumianej problematyki nauczania domowego. O tym jednak autorzy publikacji informują wprost dopiero na stronie 241.

W rozdziale I dotyczącym teoretycznych rozważań na temat nauczania domowego pominięto poglądy na ten temat Konrada Pruszyńskiego-„Promyka” (1851–1908), Jana Władysława Dawida (1859–1914), Stefani Sempołowskiej (1869–1944). K. Pruszyński jako autor książek dla dzieci, a także redaktor „Gazety Świątecznej” odnosił się w swoich publikacjach również do kwestii nauczania domowego. Jedyne wzmianka o nim samym (i to podająca tylko pseudonim) jako o autorze podręcznika *Obrazkowa nauka czytania i pisania* pojawia się na stronie 80 na liście podręczników zalecanych przez Mieczysława Brzezińskiego dla kółek nauczania domowego na wsiach. Druga informacja dotyczy „Gazety Świątecznej” i jej roli w uświadomieniu mas chłopskich, a umieszczona została przy opisie pamiętnika Henryka Syski na stronie 318. Z kolei nazwisko J. W. Dawida jako autora książki polecanej nauczycielom, pada w tekście A. Dygasińskiego, zaś w wyborze literatury pedagogicznej (s. 369) odnotowano jedynie tytuły dwóch jego publikacji. Nazwisko Stefani Sempołowskiej pojawia się w publikacji jakby mimochodem, dwa razy: w bibliografii odnotowanej przy opisie wspomnień Hanny Mortkowicz-Olczakowej² i jako współautorki publikacji umieszczonej w wykazie literatury pedagogicznej³. W rozdziale tym nie uwzględniono także dorobku Romana Plenkiewicza (1833–1910)⁴. Jego osobę skwitowano jedynie wzmianką źródłową podającą niepełny tytuł jego publikacji.

We wstępie do rozdziału II dotyczącego metodyki nauczania domowego (na s. 43) znalazły się obszernie powtórzenia tekstu zamieszczonego na początku wydawnictwa we wprowadzeniu (s. 10).

Komentarz do rozdziału III otwiera wyjaśnienie jakich terminów używano w XIX wieku na określenie nauczycieli i nauczycielek domowych. Obok nazw: dozorca, dyrektor, metryk, guwerner, guwernantka, korepetytor, bona autorzy publikacji wymieniają też termin „ochmistrzyń”. Myślę, iż przyjęto to założenie do ówczesnymi publikacjami zbyt pochopnie, bez głębszej analizy historycznej. Ochmistrzyń zajmowała się głównie organizacją, to przede wszystkim osoba zarządzająca czymś np. służbą w domu magnackim, to także zarządzająca w prywatnej pensji żeńskiej, którą to funkcję mogła pełnić sama właścicielka⁵.

Spore wątpliwości budzi stwierdzenie zawarte we wstępie do rozdziału III (s. 104), iż

nauczycielki domowe „niezależnie od ich pochodzenia społecznego, czy też poziomu wykształcenia rzadko zaliczano do kobiet z towarzysztwa” – co jest niewątpliwie truizmem. Pojawia się w tym miejscu pytanie kogo możemy uznać za kobietę z towarzystwa, jakie kryteria o tym decydowały. Na pewno nie była to nauczycielka. Początkowo podstawowym kryterium było szlacheckie pochodzenie, w II połowie XIX wieku punkt ciężkości przeniósł się na pozycję materialną: kobietą z towarzystwa mogła być żona bogatego fabrykanta. Kryterium wykształcenia miało tu chyba mniejsze znaczenie. Poza tym za kobietę z towarzystwa trudno uznać osobę wykonującą pracę zarobkową. Już z tego choćby powodu uchodziła ona w oczach warstw posiadających za kogoś gorszego. Z racji swoich obowiązków nauczycielka uczestniczyła jednak w życiu rodziny u której pracowała.

Termin „pochodzenie narodowe” użyty przez autorów w komentarzu do rozdziału III, należało by zastąpić formułą „narodowość”. Miejscami, tekst wprowadzeń do poszczególnych rozdziałów brzmi nieco patetycznie, jak choćby w przypadku użycia sformułowania „galeria literackich kreacji nauczycielek jest różnorodna i bogata” (s. 203), czy też: „galeria autorów pamiętników przedstawia pod względem ich klasowej przynależności obraz dość różnorodny” (??) (s. 240). Zdanie pierwsze z powodzeniem można by zastąpić innym, prostszym: „literatura piękna dostarcza szeregu sugestywnych opisów postaci nauczycielek prywatnych”.

Autorzy sygnalizują, iż wydawnictwo przeznaczone jest nie tylko dla badaczy metodyki nauczania domowego, lecz ma być też pomocą dydaktyczną w pracy ze studentami. W takim wypadku powinno zawierać komentarze do części tekstów, a także tłumaczenia zdań i wyrażen obcojęzycznych oraz archaizmów dziś już nie używanych jak np.: „solecyzm”, „eksplikować”. Dotyczy to m.in. fragmentów na stronach: 22, 28–29, 31, 51, 129, 208–210.

Realia nauczania domowego doskonale oddają zamieszczone w rozdziale V fragmenty pamiętników i wspomnień. Pomimo, iż nasycone są sporą dozą subiektywizmu, jak żaden inny rodzaj źródeł, oddają atmosferę towarzyszącą nauce w domu. Są prawdziwe i szczerze w swej wymowie, nieraz naiwne, ale dzięki temu cenniejsze – na co zwracają uwagę w komentarzu do rozdziału autorzy publikacji⁶. Jeśli

tytuł cytowanych wspomnień nie zawierał informacji jakiego okresu XIX wieku dotyczy, a jedynie rok wydania ich drukiem: np. lata 80, 90 XX wieku – należało przed fragmentem przytaczanego tekstu podać choćby krótką informację, kiedy miały miejsce opisywane w nim wydarzenia.

Niezwykle cenna dla dalszych analiz jest niewątpliwie zamieszczona w rozdziale VI wydawnictwa bibliografia adnotowana pamiętników, obejmująca 415 tytułów. Składa się ona z trzech części. Pierwsza z nich obejmuje pamiętniki (18) dotyczące nauczania domowego w XVIII wieku, druga rejestruje relacje odnoszące się do tego typu edukacji w okresie niewoli narodowej (391) z podziałem na zaborcy, trzecia zawiera wykaz literatury wspomnieniowej traktującej o nauczaniu domowym w okresie międzywojennym (6). Przy tej okazji nasuwa się też pytanie: co autorzy rozumieją przez kryterium chronologiczno-polityczne?

Przyporządkowując poszczególne pamiętniki do terenu jednego z zaborów, jako kryterium wydawcy przyjęli datę i miejsce urodzenia autora relacji. Korzystniejszym rozwiązaniem, a przede wszystkim bardziej czytelnym, byłoby przypisanie tekstów do terytorium na którym wydarzenia opisywane przez autora miały miejsce, nie zawsze były to bowiem jego strony rodzinne. W świetle zastosowanego kryterium miejsca urodzenia, niezrozumiałym jest zaliczenie pamiętników Marii Czapskiej do terenu zaboru rosyjskiego, tym bardziej, iż urodziła się ona w czeskiej Pradze. Było by to jednak usprawiedliwione w odniesieniu do miejsca edukacji, tą bowiem zdobywała w Petersburgu. Z kolei pamiętnik Jana Stryczka, syna chłopca spod Białobrzegów zamieszczono przez pomyłkę wśród relacji z terenu zaboru austriackiego (s.296). Podobnie stało się w przypadku wspomnień Wawrzyńca Cichego pochodzącego z okolic Opoczna (s. 306). Błędnie też, do powstałych na terenie zaboru austriackiego, zaliczono dwa kolejne pamiętniki: Hanny Mortkowicz-Olczakowej urodzonej i działającej w Warszawie (s.288) oraz Kazimierza Skibińskiego pochodzącego z Wilna (s. 295).

Zamieszczony w pracy obszerny wybór literatury pedagogicznej z lat 1801–1960, podano

nie jak można by się spodziewać w układzie alfabetycznym, lecz według roku wydania – co powoduje pewien chaos informacyjny. W ostateczności pozostając przy układzie chronologicznym wykazu, by był on bardziej przejrzysty warto było podzielić przedział lat 1801–1960 na mniejsze okresy i w ich ramach podawać publikacje alfabetycznie.

Mimo zamieszczonych tu uwag krytycznych wartość naukowa recenzowanego wyboru źródeł jest niezaprzeczalna. Wydanie drukiem tego rodzaju publikacji zasługuje na szczególne uznanie. Autorom udało się bowiem w sposób przekrojowy przedstawić całokształt zagadnień związanych z edukacją domową dzieci polskich w XIX i początku XX wieku. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż wydawnictwo zawiera interesujące teksty źródłowe na temat nauczania domowego dzieci pochodzenia chłopskiego, zaś bibliografia adnotowana rejestruje sporo relacji pamiętnikarskich na ten temat.

Zamieszczony w wydawnictwie wybór tekstów stanowi niewątpliwą zachętę do dalszego pogłębiania badań nad nauczaniem domowym na ziemiach polskich.

Małgorzata Czapska

¹ *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów*, pod red. K. J a k u b i a k a i A. W i n i a r z a, Bydgoszcz 2004.

² H. M o r t k o w i c z - O l c z a k o w a, *Bunt wspomnień*, Warszawa 1961; była uczennicą S. Sempolowskiej i zarazem córką jej współpracownicy – Janiny Mortkowiczowej.

³ S. S e m p o ł o w s k a, J. U n s z l i c h t - B e r n s t e i n o w a, *Drugi zbiorek powiastek, opowiadań, wierszyków i ćwiczeń dla dzieci od lat 9 do 11*, Warszawa 1919.

⁴ Obszernie pisze o nim: A. M a s a l s k i, *Plenikiewicz Roman (1833–1910) – autor rozprawy „Kształcenie młodzieży. Nauczanie początkowe i średnie”*, „Studia Kieleckie” 1986, nr 3(51), s. 105–113.

⁵ M. C z a p s k a, *Prywatne szkoły średnie w Królestwie Polskim w latach 1831–1862*, Kielce 2002.

⁶ Problem ten podnosiła już w latach 70 XX w. E. K a c z y Ń s k a w pracy: *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974, s. 17.